ISSN : 2583-2271
Vol. - I, No. 1: 2021

न्यायवैशेषिकतन्त्रे मनस्तत्त्वम्

ड. बिष्णुपदमहापात्रः

प्रबन्धसारः

"ऋते ज्ञानान्न मुक्तिः", "विद्ययाऽमृतमश्नुते" इत्यादिश्रुत्या ज्ञायते यत् परमपुरुषार्थस्य अपवर्गस्य प्राप्तिः ज्ञानमन्तरा नैव सम्भवति। अतः ज्ञानमेव मोक्षस्य परमं साधनम्। तच्च ज्ञानं शास्त्राभ्यासात् एव प्राप्तुं शक्यते। तदर्थम् अनेकानि शास्त्राणि प्रथितानि सन्ति। तेषु शास्त्रेषु दर्शनशास्त्रमपि स्वीयं स्थानं सम्पादयति। वैदिकावैदिकदर्शनेषु न्यायवैशेषिकदर्शनयोः एकं मुख्यं स्थानं विद्यते। यद्यपि अनयोः दर्शनयोः पृथक्प्रस्थानत्वं विद्यते तथापि बहुस्थलेषु तत्त्वप्रतिपादनस्य साम्यत्वदर्शनात् अनयोः समानतन्त्रत्वम्। वैशेषिकदर्शनस्य मुख्यं लक्ष्यं भवति द्रव्यादिषट्पदार्थानां साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां तत्त्वज्ञानं भवति। तेन तत्त्वज्ञानेन मोक्षस्यावाप्तिः, नव्यवैशेषिकमते अभावपदार्थमङ्गीकृत्य द्रव्यादिसप्तपदार्थानां तत्त्वज्ञानान्मुक्तिरिति। न्यायमते तु प्रमाणादिषोडशपदार्थानां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसमिति। वैशेषिकप्रस्थाने गुणाश्रयः क्रियाश्रयो वा द्रव्यमिति द्रव्यलक्षणं यदुक्तं तत्राद्यक्षणे द्रव्ये गुणक्रिययोरभावात् तत्र द्रव्यलक्षणस्याप्तिरिति तद्वारणाय समवायिकारणत्वं द्रव्यत्वमिति द्रव्यस्य निष्कृष्टं लक्षणं स्वीक्रियते। तच्च द्रव्यं पृथिवी-जल-तेजो-वायु-आकाश-काल-दिग्-आत्म-मनोभेदेन नवविधं भवति। अन्तिमं यद्द्रव्यं मनो भवति तत्सर्वथा अणुरूपं भवति। तत्र पृथिव्यादिचतुर्णां नित्यानित्यभेदेन द्वैविध्यं परिलक्ष्यते। आकाश-काल-दिगात्मनां चतुर्णां विभुत्वं स्वीक्रियते। न्यायतन्त्रे प्रमेयम् आत्मशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमनःप्रवृत्ति-दोषप्रेत्यभावफलदुःखापवर्गभेदेन द्वादशविधं भवति। अत एतेषां नये षष्ठं प्रमेयं मनो भवति। तस्य मनसो द्रव्यत्वेन प्रमेयत्वेन वा ग्रहणं भवतु तत्र नैयायिकानां वैशेषिकाणाञ्च विप्रतिपत्तिर्नास्ति। मनसः किं लक्षणमिति जिज्ञासायां वैशेषिकैरुच्यते सुखाद्युपलब्धिसाधनमिन्द्रियं मन इति। अत्रेदमवधातव्यं यत् ज्ञानमात्रं प्रति आत्ममनस्संयोगः कारणं भवति। सुखादिकम् आत्मनो विशेषगुणः। सुखादिकं तु आत्मनि समवायेन तिष्ठति। आत्मवृत्तिसुखादीनां कथं प्रत्यक्षं भवति इति जिज्ञासायां सुखादिसाक्षात्कारे साधनभूतं यदिन्द्रियमपेक्ष्यते तन्मन एव। अत एव सुखादिप्रत्यक्षस्य साधनमिन्द्रियं मनो भवति। परन्तु एतादृशं लक्षणं सर्वथा न रुचिकरं यत इन्द्रियलक्षणे शब्देतरोद्भूतविशेषगुणानाश्रयत्वे सति ज्ञानकारणमनःसंयोगाश्रयत्वमिन्द्रियत्वमिति मनसः प्रविष्टत्वात् मनोलक्षणे इन्द्रियस्य प्रविष्टत्वाच्च भवति अन्योन्याश्रयः। तस्य अन्योन्याश्रयस्य वारणाय स्पर्शरहितत्वे सति क्रियावत्त्वं मनसो लक्षणमाचार्यैः स्वीकृतम्। एतस्य विश्लेषणं प्रबन्धे भविष्यति। एवञ्च मनसो विभुत्वे स्वीकारे सुषुप्त्यनुपपत्तिरिति वेदान्तमतं परित्यज्य मध्यमपरिमाणस्वीकारे अनित्यत्वापत्तिरिति जैनादिमतं परित्यज्य सुषुप्तेः संरक्षणाय मनसोऽणुत्वं नैयायिकैः वैशेषिकैश्च स्वीकृतम्। एतस्य तत्त्वस्य परिष्कारः प्रबन्धे कृतः। वस्तुतः मनसः सत्तास्वीकारे का युक्तिः, तत्र प्रमाणं विद्यते न वा, शास्त्रकाराणां किमभिमतमेतत्सर्वं मनसि निधाय प्रबन्धोऽयं निर्मितः।

उपोद्घातः

मिथ्याज्ञानजन्यवासनात्मके संसारे जीवानाम् आत्यन्तिकदुःखनिवृत्तये परमसुखस्य च प्राप्यते महर्षिभिः गौतमकणादप्रभृतिभिः सूत्रग्रन्थः निर्मितः। तत्र गौतमैः प्रमाणादीनां षोडशपदार्थानां तत्त्वज्ञानात् निःश्रेयसस्य प्राप्तिर्भवतीति सूत्रितम्। तथा च सूत्रम्- "प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टान्तसिद्धान्तावयवतर्कनिर्णयवादजल्पवितण्डाहेत्वाभासच्छलजातिनिग्रह-स्थानानां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगमः"[1] इति। वैशेषिकसूत्रकारैरपि द्रव्यादिपदार्थानां साधर्म्य-वैधर्म्याभ्यां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगमः इति सूत्रितम्। तथा च सूत्रं "धर्मविशेषप्रसूताद् द्रव्यगुणकर्मसामान्य-विशेषसमवायानां पदार्थानां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसम्"[2] इति। तत्र न्यायतन्त्रे प्रमाणादिषोडशपदार्थेषु प्रमेयपदार्थ आत्मशरीरा-दिभेदेन द्वादशविधो भवति। तथा च सूत्रम् "आत्मशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमनः-प्रवृत्तिदोषप्रेत्यभावफलदुःखापवर्गास्तु प्रमेयम्"[3] इति। द्वादशप्रमेयेषु षष्ठप्रमेयं भवति मनः। तस्य मनसः किं स्वरूपं, तस्य सद्भावे किं प्रमाणमिति जिज्ञासायां न्यायसूत्रकारैः उच्यते "युगपज्ज्ञानानुत्पत्ति र्मनसो लिङ्गम्"[4] इति।

तत्रेदमवधातव्यं यत् इन्द्रियार्थ- सन्निकर्षजन्यं ज्ञानं प्रत्यक्षं भवति। प्रत्यक्षप्रमां प्रति इन्द्रियं करणम्, इन्द्रियार्थसन्निकर्षः व्यापारो भवति। इन्द्रियं तु बाह्य-आभ्यन्तरभेदेन द्विविधं भवति। बाह्येन्द्रियाणि घ्राणरसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्राणि, अन्तरिन्द्रियं तु मनो भवति। उक्तं च "घ्राणरसन- चक्षुस्त्वक्श्रोत्राणी-न्द्रियाणि भूतेभ्यः"[5] इति। आत्मप्रत्यक्षे मनसः कारणत्वात् प्रत्यक्षलक्षणे तस्य मनसः अनुपादानात् या न्यूनता समापतति तस्याः न्यूनतायाः निराकरणार्थं भाष्यकारैः प्रतिपादितं प्रत्यक्षस्य यद्विशिष्टं कारणम् इन्द्रियादिकं तस्यैवात्रोल्लेखः। आत्ममनस्संयोगस्य ज्ञानमात्रं प्रति कारणत्वात् अत्र तस्य नैवोल्लेखः। तथाहि – "इन्द्रियस्यार्थेन सन्निकर्षादुत्पद्यते यत् ज्ञानं तत् प्रत्यक्षम्। न तर्हि इदानीमिदं भवति, आत्मा मनसा संयुज्यते , मन इन्द्रियेण इन्द्रियमर्थेनेति। नेदं कारणावधारणमेतावत् प्रत्यक्षे कारणमिति, किन्तु विशिष्टकारणवचनमिति। यत् प्रत्यक्षज्ञानस्य विशिष्टकारणं तदुच्यते"[6] इति। एवञ्च संशयेऽतिप्रसक्तिवारणाय प्रत्यक्षसूत्रे व्यवसायात्मकम् इति यत्पदमुपात्तं विद्यते तस्य व्याख्यानावसरे न्यायवार्तिककारः वदति - "संशयस्योभय-निमित्तत्वात्। उभयन्तु संशयस्य निमित्तम् आत्माऽन्तःकरणसंयोग इन्द्रियार्थसन्निकर्ष श्चेति"[7] इति। एतेन ज्ञायते न्यायवार्तिककारैः संशयस्य निमित्तत्वेन अन्तःकरणस्योल्लेखः प्रथमतया अभिहितः। वैशेषिकभाष्यकारै-रपि मनसः पर्यायत्वेन अन्तःकरणशब्दस्य व्यपदेशः कृतः। तथाहि **बाह्येन्द्रियैरगृहीतसुखादिग्राह्यान्तरभावाच्चान्तःकरणम्** इति। एतेन निश्चप्रचं वक्तुं शक्यते यत् मनः अन्तःकरणपर्यायभूतमेव। तादृशपर्यायभूतस्य मनसः किं लक्षणमिति जिज्ञासायां आचार्याः वदन्ति "**सुखाद्युपलब्धिसाधनमिन्द्रियं मनः**" इति अर्थात्सुखदुःखादिसाक्षात्कारकारणमिन्द्रियं मनो भवति। परन्तु एतादृशलक्षणस्वीकारे "शब्देतरोद्भूत-विशेषगुणानाश्रयत्वे सति ज्ञानकारणमनःसंयोगा-श्रयत्वमिन्द्रियत्वम्"[8] इति इन्द्रिय, लक्षणे मनसः मनोलक्षणे च इन्द्रियस्य सापेक्षितत्वाद् भवति अन्योन्याश्रयः, अस्य अन्योन्याश्रयदोषस्य वारणाय शब्दशक्ति- प्रकाशिकाकारः जगदीशः मनसो लक्षणं प्रतिपादयति – "निस्पर्शं मूर्त्तिमन्मनः"[9] इति। अर्थात् स्पर्शरहितत्वे सति क्रियावत्त्वं मनसो लक्षणमिति।

[1] न्या.सू. 1.1.1
[2] वै.सू. 1.1.4
[3] न्या.सू. 1.1.9
[4] न्या.सू. 1.1.16
[5] न्या.सू. 1.1.12
[6] न्या.भा. 1.1.4
[7] न्या.वार्तिक.पृ-37
[8] न्या.सि.मु.पृ-197
[9] श.श.प्र.पृ-107

प्रशस्तपादाचार्यैस्तु "मनस्त्वयोगान्मनः"[10] इति मनसो लक्षणं प्रतिपादितम्। शंकरमिश्रैस्तु "स्पर्शात्यन्ता-भाववत्त्वे सति मूर्त्तत्वं मनस्त्वं विशेषगुणासमाना-धिकरणद्रव्यवृत्तिजातिमत्त्वं वा"[11] इति मनसो लक्षणं प्रतिपादितम्। कणादतर्कवागीशैस्तु "मनस्त्वजाति प्रवृत्ति-निमित्तकत्वात् मन इति संज्ञा साङ्केतिकी"[12] इति। अत्र साङ्केतिकीति शब्दस्यायमभिप्रायः पृथिव्यादिसंज्ञावदिति।

मनस्त्वजातिसद्भावे प्रमाणप्रदर्शनम्

तत्र "मनस्त्वयोगान्मनः" इति प्रशस्तपादाचार्यैः यन्मनसो लक्षणं प्रतिपादितं तत्र मनस्त्वजातिसद्भावे किं मानमिति जिज्ञासायां कणादतर्कवागीश इत्थं प्रवदति – **मानसप्रत्यक्षजनकतावच्छेदकतया तत्सिद्धेः, मानसत्वावच्छिन्नं प्रति मनस्त्वेन हेतुत्वात्** इति। अर्थात् मानसप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति मनसः कारणत्वात् कारणस्य किञ्चिद्धर्मावच्छिन्न-त्वनियमात् मानसत्वाव-च्छिन्नजनकतावच्छेदकस्य मनस्त्वस्य लाघवानुरोधेन जातिस्वरूपत्वमेव अङ्गीकर्तव्यमिति मनःसंज्ञायाः तन्मूलकसाङ्केतिकत्वम् उपपद्यते।

मनसः सिद्धिप्रकारप्रदर्शनम्

मनसः सिद्धिः न जाता, किन्तु मनस्त्वजातिसिद्धिप्रकारः प्रदर्शितः, यावत् धर्मिणः सिद्धिर्न सम्भवति तावत् जातेः सिद्धिर्भवितुं नार्हति इति मनसः सिद्धौ अनुमानं प्रदर्शितं न्यायसूत्रकारैः वैशेषिकसूत्रकारैश्च। तथाहि "युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गम्"[13] इति। अर्थात् स्वस्वविषयैः रूपरसादिभि-रिन्द्रियाणां संयोगे सत्यपि तैश्चेन्द्रियैरात्मनो सर्वमूर्तद्रव्यसंयोगित्वात् विभुत्वात् संयोगे सत्यपि रूपरसाद्यनेक- विषयकाण्यनेकानि ज्ञानानि युगपत् नोत्पद्यन्ते तेन ज्ञायते खलु अस्ति किञ्चित् करणान्तरमपि येनात्मेन्द्रियविषयाणां संयोगे सत्यपि युगपत् ज्ञानानि नोत्पद्यन्ते, यदेव कारणान्तरं तदेव मनः इति। न्यायभाष्यकारैरुच्यते "स्मृत्यनुमानागम-संशयप्रतिभास्वप्नज्ञानोहाः सुखादिप्रत्यक्ष-मिच्छादयश्च मनसो लिङ्गानि"[14] इति।

अभिप्रायस्तु स्मृतिस्तु संस्कारमात्रजन्य- ज्ञानरूपा, आत्मन आन्तरज्ञानलक्षणा क्रियारूपा, सा च इन्द्रियलक्षणं करणमन्तरा नैव सम्भवति इत्यतः स्मृतेर्यदान्तरमिन्द्रियं करणं तदेव मनः। अनुमानस्थले व्याप्तिस्मृतिः साध्यस्मृतिश्च स्वीकृता विद्यते, सा च मनसः स्वीकृतिमन्तरा नैव सम्भवति इत्यतः तादृशानुमानसम्पादनाय मनसः लिङ्गत्वम् अभ्युपेयम्। आगमस्तु शब्दप्रमाणरूपं भवति, तज्जन्यान्वयबोधो भवति, अन्वयबोधार्थं शक्तिग्रहस्य स्मृतेः अपेक्षा भवति, सा च मनो विना नैव सम्भवतीति आगमोऽपि मनो लिङ्गं भवति। समानधर्मवद्धर्मिज्ञानं संशयस्य कारणं भवति। तथा च संशयो भवति **स्थाणुर्वा पुरुषो वा** इति। एतादृशसंशयस्थले स्थाणुपुरुषयोः समानधर्माणां स्मृतिर्भवति तदनन्तरं संशयः स्मृतिश्च मनो अन्तरा नोपपद्यते इति संशयोऽपि मनोलिङ्गं भवति। **श्वो मे भ्राताऽऽगन्ता** इत्यादिरूपं प्रातिभं ज्ञानं तच्च स्वविषयस्य भ्रात्रादेः स्मृतिमन्तरा नैव सम्भवति स्मृतिश्च मनो विना नोपपद्यते इति प्रतिभापि मनो लिङ्गं भवति। अत्र प्रतिभाविषये इदमवधातव्यम् – इन्द्रियादिनिरपेक्षमानस-ज्ञानविशेषः प्रतिभा। प्रशस्तपादाचार्यैस्तु आर्षज्ञानस्य प्रातिभत्वं स्वीकृतम्। तच्च कदाचित् लौकिकेऽपि सम्भवति। यदि **श्व मे भ्राताऽऽगन्ता** इत्यादि वाक्यं यथार्थं स्यात्। तथाहि – "आम्नायविधातॄणामृषीणाम् अतीतानागतवर्तमानेषु अतीन्द्रियेष्वर्थेषु धर्मादिषु ग्रन्थोपनिबद्धेषु अनुपनिबद्धेषु चात्ममनसोः संयोगाद् धर्मविशेषाच्च यत्प्रातिभं यथार्थनिवेदनं ज्ञानमुत्पद्यते तद् आर्षम् इत्याचक्षते। तत् तु प्रस्तारेण देवर्षीणाम्, कदाचित् एव लैकिकानां यथा कन्यका ब्रवीति श्वो मे भ्राताऽऽगन्तेति हृदयं मे कथयतीति"[15]। प्रतिभा एव प्रातिभमिति न्यायकन्दलीकारैः भाषितम्। योगदर्शने महर्षिणा उक्तं – "प्रातिभाद्वा सर्वम्"[16] इति। अस्य सूत्रस्य व्याख्यानावसरे **प्रातिभं नाम तारकमिति** व्यासाचार्यैः भाषितम्। अर्थात् योगिनां प्रतिभाजन्यज्ञानविशेष एव प्रातिभं भवति।

एवञ्च सुखादिप्रत्यक्षं ह्यात्मनो मनः करणकमेव स्वकीयसुखादौ प्रमाणान्तरासम्भ-वादिति यदेव सुखप्रत्यक्षकरणं तदेव मनः इति। आदिपदाच्च दुःखादिकं ग्राह्यं भवति। एतत्सर्वं मनसि निधाय वैशेषिकाचार्यैः कणादैरुच्यते "आत्मेन्द्रियार्थ-सन्निकर्षज्ञानस्य भावोऽभावश्च मनसो लिङ्गम्"[17] इति। अस्य सूत्रस्य व्याख्यानावसरे प्रशस्तपादाचार्यो वक्ति – "सत्यप्यात्मेन्द्रियार्थसान्निध्ये ज्ञानसुखादीनाम् अभूत्वोत्पत्तिदर्शनात् कारणान्तरमनुमीयते। श्रोत्राद्यव्यापारे स्मृत्युत्पत्तिदर्शनाद्, बाह्येन्द्रियैरगृहीत-सुखादिग्राह्यान्तरभावाच्चान्तःकरणम्"[18] इति। अर्थात् आत्मेन्द्रियार्थसान्निध्ये कारणे सत्यपि ज्ञानसुखादीनाम् अभूतत्वं कारणान्तरविरहाद् एव, अनन्तरं तेषामुत्पत्तिश्च कारणान्तरप्राप्त्या इत्यतस्तत्कारणम-न्यासम्भवात् मन एव कल्प्यते। अन्यासम्भवस्तु अन्यस्मिन् समस्ते सत्यपि तदनुत्पत्तिदर्शनाद् बोध्य इति सूक्तिकारः। एतत्सर्वमभिलक्ष्य परवर्तिभिः आचार्यैः इत्थं प्रतिपादितं – **साक्षात्कारे सुखादीनां करणं मन उच्यते।** तथाहि – "सुखसाक्षात्कारः सकरणकः जन्यसाक्षात्कारत्वाच्चाक्षुषसाक्षात्कारवद् इत्यनुमानेन मनसः करणत्वसिद्धिः। एवं सुखादीनामसमवायि-कारणसंयोगाश्रयतया मनसः सिद्धिर्बोद्धव्या"[19] इति मुक्तावलीकारः। अत्रानुमाने सुखसाक्षात्कारः पक्षः, अत्र पक्षे सुखपदस्यानुपादाने साक्षात्कारमात्रस्य पक्षत्वस्वीकारे सामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धेः उद्देश्यत्वे चाक्षुषादिसाक्षात्कारे चक्षुरादिकरण-कत्वसिद्ध्या सिद्धसाधनम्, अवच्छेदका-वच्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वे तु ईश्वरप्रत्यक्षे बाध इति तद्वारणाय पक्षे सुखपदोपादानम्। तथा सति सामानाधिकरण्येनैव साध्यसिद्धेरुद्देश्यता, सुखसाक्षात्कारस्य जन्यसाक्षात्कारतया तत्र पूर्वोक्तबाधो नास्तीति। यतः कुत्रापि सुखसाक्षात्कारेऽनुमानात् प्राक् सकरणकत्वस्य असम्भवात् न सिद्धसाधनम्।

निरुक्तसकरणकत्वं साध्यं करणजन्य- त्वरूपम्। निरुक्तहेतौ जन्यत्वपदानुपादाने ईश्वरप्रत्यक्षे अतिप्रसक्तिः, तद्वारणाय जन्यत्वम्, प्रागभावादौ अतिप्रसक्तिवारणाय साक्षात्कारेति पदमिति। जगदीशाचार्यैस्तु "मनसि प्रमाणं यथा – सुखादिप्रत्यक्षमिन्द्रियजन्यं जन्यप्रत्यक्षत्वात् घटप्रत्यक्षवत्। तथा चेन्द्रियान्तरबाधे मनसः सिद्धिः"[20] इत्युक्तम्।

मनसः एकत्वसिद्धिप्रकारप्रदर्शनम्

---

10 प्र.भा.पृ-67
11 क.र.पृ-42
12 भा.रत्न.पृ-39
13 न्या.सू. 1.1.16
14 न्या.भा.पृ-35
15 प्र.भा.पृ-187
16 यो.सू. 3.33
17 वै.सू. 3.2.1
18 प्र.भा.पृ-67
19 न्या.सि.मु.पृ-360
20 तर्का.पृ-37

ISSN : 2583-2271
Vol. - I, No. 1: 2021

मनस एकत्वमनेकत्वं वेति जिज्ञासायां न्यायसूत्रकारः प्रवदति – "ज्ञानायौगपद्यादेकं मनः"[21]। अर्थात् यदि प्रतिशरीरं बहूनि मनांसि स्युस्तदा तेषामनेकैरिन्द्रियैर्युगपदपि संयोगसम्भवाद् युगपदनेकज्ञानानि उत्पद्येरन् न चोत्पद्यन्ते किंत्वेकस्मिन् क्षणे एकमेव ज्ञानमुत्पद्यते तस्मात् निश्चप्रचं वक्तुं शक्यते एकस्मिन् शरीरे एकमेव मन इति। पुनः पूर्वपक्षी वदति – ज्ञानायौगपद्याद् मनसः एकत्वं नैव सिद्ध्यति, यतः युगपदनेकक्रियोपलब्धि- दर्शनात्। तथा च सूत्रम् – "न युगपदनेकक्रियोपलब्धेः"[22] इति। तथाहि यथा ज्ञानं मनो विना नैव सम्भवति तथा क्रियापि मनो विना नैव सम्भवति तत्र युगपदनेकाः क्रिया उपलभ्यन्ते इति तदुपपत्त्यर्थं मनसोऽनेकत्वं स्वीकार्यम्। सूत्राशयं स्पष्टयति भाष्यकारः - "अयं खल्वाध्यापकोऽधीते व्रजति कमण्डलुं धारयति पन्थानं पश्यति श्रृणोत्यारण्यजान् शब्दान् बिभेति व्याललिङ्गानि बुभुत्सते स्मरति च गन्तव्यं स्थानीयमिति क्रमस्याऽग्रहणाद् युगपदेताः क्रिया इति प्राप्तं मनसो बहुत्वमिति"[23]।

ये खलु मनसो बहुत्वं साधयन्ति तन्मतनिराकरणाय सूत्रकारो वक्ति – "अलातचक्रदर्शनवत् तदुपलब्धिराशु-संचारात्"[24] इति। अर्थात् उभयोरग्रयोः अग्निविशिष्टो दण्डोऽलातम् इत्युच्यते। यथाऽलातचक्रस्याशुतर-सञ्चारात् शीघ्रभ्रमेः युगपत् नैरन्तर्येण दर्शनं जायते तत्र क्रमस्य सत्त्वेऽप्याशुसंचारात् क्रमो न गृह्यते तथोक्तस्थलेऽपि मनस आशुसञ्चारादेव क्रियाणां यौगपद्योपलब्धिर्भवति। वस्तुतस्तु न क्रियाणां यौगपद्यं येन मनोबहुत्वं सिद्ध्येत् किन्तु क्रमेणैव शीघ्रतरं क्रिया भवन्तीति क्रमो न गृह्यते इति न मनसो बहुत्वापत्तिरिति। वैशेषिकसूत्रकारैरपि उक्तं "प्रयत्नायौगपद्या- ज्ज्ञानायौगपद्याच्चैकम्"[25] इति।

प्रतिशरीरभेदेन मनसो भिन्नत्वसाधनम्

उपर्युक्तयुक्तिमनुसृत्य कणादतर्क-वागीशः प्रवदति – "मनश्च प्रतिशरीरं भिन्नम्"[26] इति। अर्थात् शरीरभेदेन मनसोऽपि व्यक्तिभेदः कल्पनीय एव, अन्यथा सकलशरीरसाधारणस्य एकस्य मनसः स्वीकारे देवदत्तात्मवृत्तिज्ञानसुखादीनां यज्ञदत्तात्मना ग्रहणप्रसङ्गः, एकस्य सुषुप्तौ सकलज्ञानाद्यभावप्रसङ्गश्च स्याताम्। व्यक्तिभेदे च एकैकेन मनसा एकैकज्ञानसुखादिप्रत्यक्षस्य स्वीकारेण एकस्य मनसः पुरीतति प्रवेशेऽपि व्यक्त्यन्तरस्य अप्रवेशेन नानिष्टपत्तिरिति। यदि च मनो भिन्नमेवास्तु प्रतिशरीरम्, किन्तु प्रतिशरीरमपि तस्य अनेकत्वमास्तां तत्र किं बाधकमित्यपि न युक्तं, यतः प्रतिशरीरमस्यानेकत्वे अनेकैरेव मनोभिः अनेकेषां विषयाणां योगसम्भवात् युगपदनेकप्रयत्ना अनेकज्ञानानि च उत्पद्येरन् , एकस्य मनसः पुरीतति प्रवेशेऽपि अपरस्य नियमेनाप्रवेशात् सुषुप्तिदशायां ज्ञानाभावस्य सर्वसिद्धस्यापि अपलापप्रसङ्गाच्च मनसः प्रतिशरीरभेदेन भिन्नत्वं स्वीकार्यमिति।

मनसि गुणाः

वैशेषिकतन्त्रे नवमं द्रव्यं भवति मनः। तत्र मनसि संख्या-परिमाण-पृथक्त्व-संयोग-विभाग-परत्वापरत्वसंस्कारभेदात् अष्टौ गुणाः विद्यन्ते। परत्वापरत्वे इत्यत्र दैशिकत्वं बोध्यं न तु कालिकं यतः मनसः नित्यत्वात्। संस्कारपदेन वेगाख्यसंस्कारः बोध्यः, यत् तस्य उत्तरक्रियाजनक-त्वादिति।

मनसोऽणुत्वसाधनम्

मनसः किं परिमाणमिति जिज्ञासायां नैयायिकैः वैशेषिकैश्च मनसः परिमाणम् अणु इति साध्यते। मनसः मध्यमपरिमाणवत्त्वे अनित्यत्वप्रसक्तिः। कुमारिलाभिमतविभुत्व-स्वीकारे एकदा सकलेन्द्रियसन्निकर्षे युगपदनेकज्ञानादि-प्रसक्तिः। अतः मनसः अणुत्वं स्वीकार्यम्। तथा चोक्तं वैशेषिकसूत्रकारेण "तदभावादणु मनः"[27] इति। अत्र तत्पदेन वैभवं परामृष्टं वैभवाभावादणु इति सूक्तिकारैः जगदीशैः प्रतिपादितम्। न्यायसूत्रकारैस्तु "यथोक्तहेतुत्वाच्चाऽणु"28 इति सूत्रितम्। अर्थात् ज्ञानायौगपद्यादेव मनः अणु, यदि मनोऽणु न स्यात्तदा एकस्यापि मनस एकस्मिन् क्षणेऽनेकैरिन्द्रियैः संयोगसम्भवाद् युगपदनेकज्ञानान्युत्पद्येरन् न चोत्पद्यन्ते तस्मादणु मनः, एकस्याणोश्च मनसो युगपदनेकैरिन्द्रियैः संयोगसम्भवादेव युगपदनेकज्ञानापत्तिर्नास्ति किन्तु ज्ञानानां क्रम उपपन्न एव। न्यायभाष्यकारोऽपि वक्ति – **अणु मन एकं चेति धर्मसमुच्चयः ज्ञानायौगपद्यात्, महत्त्वे मनसः सर्वेन्द्रियसंयोगाद् युगपद् विषयग्रहणं स्यादिति।** एतत्सर्वं मनसि निधाय विश्वनाथोऽपि वक्ति "अयौगपद्याज्ज्ञानानां तस्याऽणुत्वमिहेष्यते"[29] इति।

एवञ्च मनसो विभुत्वे व्यासङ्गलक्षणाऽन्यमनस्कता चञ्चलता च श्रुतिस्मृत्यादिना नोपपन्ना स्यात्। तथाच बृहदारण्यकोपनिषत् "अन्यत्रमना अभुवं नादर्शमन्यत्रमना अभुवं नाश्रौषं मनसा ह्येव पश्यति"[30] इति। श्रीमद्भगवद्गीतापि "चञ्चलं हि मनः कृष्ण"[31] इति। अतः मनसोऽणुत्वं स्वीकार्यम्।

वस्तुतः मनसो विभुत्वस्वीकारे आत्ममनःसंयोगस्याऽसमवायिकारणस्य अभावाज्ज्ञानानुत्पत्तिप्रसङ्गः स्यात्। विभुद्वयसंयोगस्य नित्यत्वात् सुषुप्त्यभाव- प्रसक्तिः, यतः पुरीतद्व्यतिरिक्त प्रदेशे आत्ममनःसंयोगस्य सर्वदा विद्यमानत्वात्। तस्य मनसोऽणुत्वस्वीकारे च यदा मनः पुरीतति नाड्यां प्रविशति, तदा सुषुप्तिः, यदा निःसरति तदा ज्ञानोत्पत्तिरिति तस्य अणुत्वसिद्धिः। एवञ्च मनसोऽणुत्वे दीर्घशष्कुलीभक्षणादौ नानावधानभाजां कथमेकदाऽनेकेन्द्रियजं ज्ञानं स्याद् इति आशङ्कायामित्थं वक्तुं शक्यते मनसोऽतिलाघवात् झटिति नानेन्द्रियसम्बन्धात् नानाज्ञानोत्पत्तेर्निरबाधात्, तत्र युगपत्प्रत्ययस्य भ्रान्तित्वमिति।

दीधितिकारमतोपस्थापनं निराकरणञ्च

तत्र पदार्थतत्त्वनिरूपणे दीधितिकारैः मनसो भूतत्वं साधितम्। तथाहि – "मनोऽपि चासमवेतं भूतम्। अदृष्टविशेषोपग्रहस्य नियामकत्वाच्च नातिप्रसङ्ग इत्यावयोः समानम्" इति। अभिप्रायस्तु भौतिका एव परमाणवो मनांसि, अनन्तधर्मिणाम् अतिरिक्तायाश्च जातेः कल्पनापेक्षया क्लृप्तानामेव धर्मिणां तद्रूपेण हेतुत्वस्य युक्तत्वात्, ज्ञानक्रमनियमस्तु अदृष्टादिबलाद् उपपद्यते इति। एतदपि न युक्तं यतः तेषां मनसां परमाणूनां पार्थिवत्वे जलीयत्वे वा विनिगमकाऽभावात्। उभयकल्पने तु जातिसाङ्कर्यात्। एवञ्च मनसः पृथक्स्वीकारे च मानसप्रत्यक्षं प्रति मनसः कारणत्वात् कारणतावच्छेदकत्वं मनस्त्वे सिद्ध्यतीति मनसः भूतत्वं नाङ्गीकार्यमिति तु विभावनीयमित्यलम्।

ଓଃଃଃ

[21] न्या.सू. 3.2.58
[22] न्या.सू. 3.2.59
[23] न्या.भा.पृ-329
[24] न्या.सू. 3.2.60
[25] वै.सू. 3.2.3
[26] भा.रत्न.पृ-39
[27] वै.सू. 7.1.23
[28] न्या.सू. 3.2.61
[29] कारिका. 85
[30] बृह.उप. 1.5.9
[31] श्रीमद्भगवद्गीता 6.34

ISSN : 2583-2271
Vol. - I, No. 1: 2021

सहायकग्रन्थसूची

- न्यायदर्शनम्-वात्स्यायनभाष्यसहितम्-चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी, १९९३
- वैशेषिकदर्शनम्-प्रशस्तपादभाष्यसहितम्-व्याख्या. आचार्य आनन्दप्रकाशः-चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान, दिल्ली, २०००
- न्यायसिद्धान्तमुक्तावली-व्याख्या. गजाननशास्त्री-चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी,२००२
- शब्दशक्तिप्रकाशिका- चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी, १९९५
- योगदर्शनम्-व्यासभाष्यसहितम् –व्याख्या -सुरेशचन्द्र श्रीवास्तव-सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी, १९९८
- बृहदारण्यकोपनिषद्-शाङ्करभाष्यसहितम्-गीताप्रेस,गोरखपुर,२०६८
- श्रीमद्भगवद्गीता-साधकसञ्जीवनी-गीताप्रेस,गोरखपुर,२०६८
- तर्कामृतम्-जगदीशभट्टाचार्य्य -चौखम्बा पावलिशिं हाउस्,दिल्ली,१९९६